

Jan III Sobieski w literaturze pięknej i ikonografii

WYSTAWA W BIBLIOTECE GŁÓWNEJ UMCS

Postać Jana III Sobieskiego i odsiecz wiedeńska są przedmiotem wielkiej ilości omówień naukowych, utworów literackich i prac artystycznych. Biblioteka Główna UMCS, czyniąc przedmiotem wystawy dwa ostatnie rodzaje dokumentów, zrezygnowała z założeń dydaktycznych, a więc i ukazania problematyki w jakimś jej aspekcie, na rzecz przybliżenia niejako postaci i wydarzeń, które przed trzystu laty odegrały tak znamienne rolę. By owo przybliżenie uczynić bardziej sugestywnym, uwidoczniło zawarte w literaturze pięknej wypowiedzi i refleksje, uzupełniając je reprodukcjami obrazów ilustrujących okres i jego bohaterów. Tak więc wystawa, towarzysząca sesji naukowej zorganizowanej przez Polonijne Centrum Kulturalno-Oświatowe UMCS i Towarzystwo Łączności z Zagranicą „Polonia” w Warszawie, otrzymała tytuł: „Jan III Sobieski w tekstach literackich i ikonografii” (listopad 1982).

Książkowa część wystawy reprezentowana była wyłącznie przez pozycje znajdujące się w zbiorach Biblioteki Głównej UMCS. Szeroko pojęte teksty uszeregowane zostały w następujące działy: „Literatura epistolarna i pamiętnikarska”, „Beletrystyka” i „Twórczość wierszowana”, w której wyodrębnia się, obok poezji znanych autorów, anonimowa poezja polityczna (paszkwilancka) i twórczość ludowa.

W dziale pierwszym, obok współczesnych nam wydań *Listów do Jana Sobieskiego* Marii Kazimierzy d'Arquien¹ i *Listów do Marysieńki* Jana Sobieskiego², znalazły się (wydane w roku 1883) *Listy Jana Trzeciego króla polskiego pisane do Królowej Kazimiery... w ciągu wyprawy pod Wiedeń w roku 1683*³. Edycja ta ma charakter okolicznościowy, związana jest bowiem z uczczeniem dwusetnej rocznicy zwycięstwa pod Wiedniem i została oparta na poprzedzającym ją pierwszym wydaniu Edwarda Raczyńskiego, który swoje przedsięwzięcie przygotował na podstawie archiwum rodzinnego. Pokazane na wystawie drugie wydanie wykorzystuje również uzupełnienie sporządzone na podstawie materiałów Jerzego S. Bandtkiego (wierne odpisy z archiwów Sobieskich) przez A. Z. Helcla. Ciekawym elementem, nie zapowiedzianym w tytule, są trzy listy uczestniczącego w wyprawie królewicza Jakuba. Warto zaznaczyć, że w wydaniu tym znajduje się mapka wyprawy wiedeńskiej, fakksimile listu króla oraz przedruk przedmowy Raczyńskiego do wydania, które było pierwowzorem; całość opatrzona jest licznymi przypisami.

Przegląd listów z epoki Jana III nie zamyka się na pozycjach, które posiadają określenie zawartości w tytule. Bardzo często odwołuje się do nich literatura pamiętnikarska. Znajdujemy je w *Zbiorze pamiętników historycznych* przygotowanym przez U. Niemcewicza. Rozdział *O ostatnich chwilach Króla Jana III*⁴ stanowią listy biskupa Załuskiego do kardynała Radziejowskiego, bądź innych, nie ziden-

¹ Maria Kazimiera, królowa Polski: *Listy do Jana Sobieskiego*. Warszawa 1966

² Jan III Sobieski, król Polski: *Listy do Marysieńki*. Warszawa 1970.

³ Jan III Sobieski, król Polski: *Listy Jana III króla Polskiego pisane do królowej Kazimiery...* Lwów 1883.

tyfikowanych adresatów. Autor tych listów, jako bezpośredni świadek wydarzeń z czerwca 1696 roku, w sposób bardzo sugestywny przedstawia atmosferę otaczającą króla oraz sytuację, która wynikała tuż po jego śmierci.

Zawarte w innym rozdziale *Zbioru...* listy Marii Kazimiery do siostry Sobieskiego, księżnej Radziwiłłowej, obrazują krąg problemów domowo-rodzinnych, zaś list ks. Lubomirskiego do Jana III porusza zagadnienia natury politycznej. Sygnałem o intrygach władców Europy jest list Marii Kazimiery do ks. Radziwiłła, który to list napisany został po uwięzieniu przez Augusta II synów królewskich, Jakuba i Konstantego. Wspomniana korespondencja bardzo rzadko opatrzona jest datami, stąd kojarzenie faktów będących treścią listów wymaga pewnej wiedzy historycznej.

Bogatą dokumentację zawiera tom 5 *Pamiętników...*⁵, a mianowicie: list króla do papieża po zwycięstwie pod Wiedniem, odpowiedź króla na breve Innocentego III, który prosił o pomoc dla Wiednia, fragmenty korespondencji prowadzonej przez sekretarza Koźmę Brunettiego z księciem tokańskim Koźmą III. Zdecydowanie literacką część *Pamiętników* stanowi *Dyaryusz Wiedeńskiej okazji*⁶, spisany przez Mikołaja Dyakowskiego. Na wystawie można było obejrzeć również dwa samostne wydania *Dyaryusza...* Jedno z nich, które ukazało się nakładem Józefa Czecha⁷, w miniaturowym formacie, nie przedstawia większych wartości bibliofilskich. Ciekawa jest natomiast edycja S. Lewentala⁸, wzbogacona sześcioma ilustracjami Juliusza Kossaka, przygotowana na jubileusz dwóchsetlecia zwycięstwa pod Wiedniem.

Tematyka związana z Sobieskim zajmuje niemało miejsca w „Bibliotece starożytnej pisarzy polskich”. W tomie I znajduje się poemat nieznanego autora sławiący męstwo króla, „podczas hetmana”⁹. Opublikowane w t. II *Pamiętniki do panowania Jana III Sobieskiego*¹⁰ obejmują 10 dokumentów ilustrujących ówczesne życie polityczne (m. in. listy króla do senatorów).

Pośród pamiętników we współczesnym pojmowaniu tego określenia warto odnotować *Pamiętnik* Jana Chryzostoma Paska¹¹. Rozdział „Rok Pański 1683” jest znacznie obszerniejszy od pozostałych i dopełniony partiotyczną *Apostrophe*.

Pewien wkład w rysunek epoki mają *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego* Kazimierza Sarneckiego¹², obejmujące ostatnie sześćdziesiąt lat panowania Jana III. Ich autor, szlachcic litewski, był rezydentem Stanisława Radziwiłła (siostrzeńca króla) na dworze panującego. Spełniając życzenie swego mocodawcy składał szczegółowe relacje codzienne o panujących tam stosunkach i w ten sposób stworzył plastyczny, chociaż wyraźnie ukierunkowany, obraz. Prezentowane wydanie z 1958 r. zawiera aparat pomocniczy w postaci wykazu dostojników i urzędników wymienionych w tekście oraz wykazu nazwisk i nazw geograficznych.

Z powieści poświęconych Janowi III, bądź dotyczących postaci króla tylko częściowo utworów beletrystycznych, większość powstała w oparciu o źródła lub studia historyczne. Do takich należą dwie powieści J. I. Kraszewskiego: *Adama Polanow-*

⁴ Niemcewicz J. U.: *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce...* Lipsk. 1839 T. 4 s. 232—339.

⁵ Op. cit. T. 5 1840.

⁶ Op. cit. s. 163—202.

⁷ Dyakowski M.: *Dyaryusz wiedeńskiej okazji*. (bm.) 1861.

⁸ Dyakowski M.: *Dyaryusz wiedeńskiej okazji*. Warszawa 1883.

⁹ *Markuriusz Nowy 1662 Wygranej Sobieskiego podczas Hetmana*. W: *Biblioteka Starożytna pisarzy polskich*. Warszawa 1843 T. 1 s. 19—29.

¹⁰ *Pamiętniki do panowania Jana III Sobieskiego*. W: Op. cit. T. 2 s. 265—293.

¹¹ Pasek J. Ch.: *Pamiętniki*. Lwów 1857.

¹² Sarnecki K.: *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego*. Warszawa 1958.

skiego, dworzanina króla JMci Jana III notatki¹³ i *Cet, czy lichy*¹⁴. „Jeżeli skonfrontuje się rzeczywistość historyczną z interpretacją Kraszewskiego trzeba stwierdzić, że obraz przez niego podany jest dość wierny. Wymienione przez niego nazwiska niemal wszystkie odnaleźć można na kartach historii, podobnie jak większość wydarzeń, których zaufany dworzanin imci króla Jana III, pan Adam Polanowski brał udział” — pisze w posłowie prof. St. Arnold¹⁵. Odnosić się to może również do drugiej powieści Kraszewskiego, przedstawiającej burzliwy okres przygotowań do wojny z Turcją, przebieg bitwy pod Wiedniem i Parkanami, oblężenie twierdzy jazłowieckiej oraz odwrót spod Żwańca. Bitwy pod Wiedniem dotyczą dwie inne powieści: W. Przyborowskiego *Namioty Wezyra. Powieść historyczna z czasów Jana III*¹⁶ oraz B. Malinowskiego *Zwycięzca spod Wiednia czyli walka Polaków z Turkami*¹⁷. Dużymi walorami literackimi odznacza się szkic powieściowy K. Szajnochy pt. *Mściciel*¹⁸, „prześliczny wstęp do opowiadania o Janie III” — jak pisze w słowie wprowadzającym B. Kalicki. Ciekawa, o założeniach poznawczych jest powieść B. Heyduka *Janina znak Sobieskich*¹⁹, nawiązująca do ostatnich lat życia króla. Główną uwagę skupił w niej autor na przedstawieniu zabiegów dyplomatycznych króla polskiego wobec Francji, z której chciał uczynić swego sojusznika w polityce międzynarodowej.

Dużo wiedzy o czasach i postaci Sobieskiego zawiera biograficzna powieść T. Boya-Zeleńskiego *Marysiénka Sobieska*²⁰. Wśród licznych materiałów źródłowych wykorzystał w niej autor przede wszystkim listy Marii Kazimiery i Jana III. „Tak oto w tych listach — pisze Zeleński w odniesieniu do korespondencji króla — odbija się najautentyczniej ówczesne życie polskie, widziane oczami człowieka, który z racji swych wysokich szarż wszystko znał, we wszystkim był wmieszany, na dworze i w obozie, w wojnę i politykę i o wszystkim mówił swojej Marysiénce, tak szczerze, jak księdzu na spowiedzi.”²¹

Do powieści biograficznych zaliczyć należy również popularną, w niektórych partiach zbeletryzowaną pracę T. Twarogowskiego *Bibliotekarz króla Jana*²², której bohaterem jest wybitny matematyk Adam Kochański, pełniący na dworze króla funkcję bibliotekarza. Całkowicie zbeletryzowany charakter mają, zamykające omawianą część wystawy, powieści K. Korkozowicza: *Pierścień Wezyra, Wilcze tropy, Koło fortuny, Oślepie żrenice, Laur i kadzidło* — składające się na cykl powieściowy pt. *Ostatni zwycięzca*²³.

W grupie tekstów poetyckich zwracał uwagę zbiorzek przygotowany przez Władysława Bełzę, zawierający „głosy poetów polskich o bohaterskim obrońcy Wiednia”²⁴. Wydany w księgarni F. H. Fichtera we Lwowie w dwusetną rocznicę zwy-

¹³ Kraszewski J. I.: *Adama Polanowskiego dworzanina króla Imci Jana III notatki*. Wyd. 2. Warszawa 1954.

¹⁴ Kraszewski J. I.: *Cet, czyli lichy. Powieść historyczna z końca XVII wieku*. Warszawa 1961.

¹⁵ Kraszewski J. I.: *Adama Polanowskiego...* (op. cit.) s. 219.

¹⁶ Przyborowski W.: *Namioty Wezyra. Powieść historyczna z czasów Jana III*. Warszawa 1957.

¹⁷ Malinowski B.: *Zwycięzca spod Wiednia czyli walka Polaków z Turkami*. Lwów 1892.

¹⁸ Szajnocha K.: *Mściciel. Z opowiadań o królu Janie III*. Lwów 1892.

¹⁹ Heyduk B.: *Janina znak Sobieskich*. Wyd. 2. Warszawa 1969.

²⁰ Zeleński T. Boy: *Marysiénka Sobieska*. Wyd. 8. Warszawa 1976.

²¹ Op. cit. s. 7.

²² Twarogowski T.: *Bibliotekarz króla Jana*. Warszawa 1965.

²³ Korkozowich K.: *Pierścień Wezyra*. Warszawa 1979; *Wilcze tropy*. 1979; *Koło fortuny*. 1980; *Oślepie żrenice*. 1981; *Laur i kadzidło*. 1982.

²⁴ Bełza W.: *Sobieski w poezji polskiej*. Lwów 1883.

cięstwa, odznacza się układem tekstów według chronologii przedmiotowej: lata pacholece, pan hetman, elekcja, na tronie, znaki na niebie, obrońca Wiednia, sen proroczy, król i Marysieńka, Polska w żałobie, hymny i pieśni. Usystematyzowana w ten sposób prezentacja, przy bardzo ładnym opracowaniu graficznym, tworzy godne uwagi wspomnienie „bohaterskiej przeszłości naszej”, jak mówi Bełza w dedykacji.

Na wystawie znalazło się także jubileuszowe opracowanie A. Bełcikowskiej *Król Jan III Sobieski*²⁵, bogato ilustrowana książka, zawierająca popularnie potraktowany przekrój szerokiej problematyki związanej z postacią Sobieskiego.

Prócz książek w całości poświęconych Janowi III pokazano liczne tomiki i czasopisma zawierające pojedyncze utwory.

Obok publikacji tekstów poetyckich udostępniono na wystawie dużą ilość ich fragmentów w postaci umieszczonych na planszach fotokopii. Wśród uwidoczni-nych w ten sposób autorów sporo miejsca zajmowali: Wespazjan Kochowski, Andrzej Morsztyn, Wacław Potocki, Franciszek D. Kniźnin, Julian U. Niemcewicz, Adam Mickiewicz, Teofil Lenartowicz, Wincenty Pol oraz Maria Konopnicka.

Obok poezji przywołującej lata chwały i ich bohatera, organizatorzy wystawy sięgnęli również po twórczość paszkwilancką, prezentując, za pośrednictwem pracy R. Kalety *Oświeceni i sentymentalni*²⁶, paszkwile po raz pierwszy drukowane w niej, a pochodzące z zapisów archiwalnych. Utwory te inspirowane były przez fakt odsłonięcia w dniu 14 września 1788 roku w Warszawie Łazienkowskiego pomnika Jana III Sobieskiego, które zostało przygotowane ze szczególną troską o wykorzystanie zasług wojennych Jana III do aktualnych potrzeb polityki króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Niezadowolenie opozycjonistów królewskich znalazło tymczasem wyraz w licznych satyrycznych, często wręcz paszkwilanckich, wierszykach, rozrzucanych w tym dniu po Warszawie, a potem wędrujących w odpisach na prowincję.

Prezentowany na wystawie materiał pozwala na wyciągnięcie wniosku, że znana i opracowana jest już ludowa opinia o królu Janie III Sobieskim, zarówno w polskiej twórczości ludowej, jak też w ludowej pieśni czeskiej, serbochorwackiej, białoruskiej, ukraińskiej, a także w twórczości ludowej narodu niemieckiego.

Polska twórczość ludowa ukazana została głównie poprzez zanotowane przez naszych zbieraczy — etnografów i folklorystów — pieśni dziadowskie o wiktorii wiedeńskiej.

Z prac badawczych znalazły się na wystawie trzy bardzo dla tematu istotne: J. S. Bystronia *Historia w pieśni ludu polskiego*²⁷, Cz. Hernasa *Z epiki dziadowskiej. Polskie i czeskie pieśni o obronie Wiednia*²⁸ oraz A. Żygoty *Z ludowej legendy o Janie III Sobieskim*.

Obecności postaci Sobieskiego w literaturze innych narodów dotyczą publikacje: B. Grabowskiego *Jan Sobieski w poezji starochochowskiej*²⁹, A. Chodźki *Trzy bułgarskie pieśni, dwie o zgonie Jana Warneńczyka i jedna o Sobieskim pod Wiedniem*³⁰, A. Żygoty *Z ludowej legendy o Janie III Sobieskim*³¹ oraz dwie prace J. Słizińskiego: *Jan III Sobieski i odsiecz wiedeńska w folklorze narodów słowiań-*

²⁵ Bełcikowska A.: *Król Jan Sobieski i odsiecz Wiednia*. Warszawa 1933.

²⁶ Kaleta R.: *Turniej paszkwilancki z okazji odsłonięcia pomnika króla Jana III Sobieskiego w Łazienkach*. W: Kaleta R.: *Oświeceni i sentymentalni*. Wrocław 1971.

²⁷ Warszawa 1925.

²⁸ *Pamiętnik Literacki* 1958 T. 2.

²⁹ *Tygodnik Ilustrowany* 1880 nr 153/154.

³⁰ *Rozprawy i Sprawozdania Wydziału Filologicznego AU*. Kraków 1880 T. 8 s. 340—349.

³¹ *Literatura Ludowa* 1974 nr 6 s. 18—26.

skich³² i *Jan III Sobieski w niemieckiej literaturze beletrystycznej*³³. W zamykającym książkową część wystawy fragmencie powyższej pracy Słiziński informuje, że: „Zwycięstwo króla polskiego sławili nie tylko Słowianie; opiewano je we Włoszech, w Hiszpanii, Portugalii, Francji, Anglii, w krajach skandynawskich. Również w piśmiennictwie narodów, które stały wtedy po drugiej stronie barykady, między innymi u Węgrów, Rumunów, a nawet samych Turków — zwycięstwo nie pozostało bez oddźwięku”.³⁴

Pokazany na wystawie materiał ikonograficzny w postaci zdjęć portretów, obrazów, obiektów architektonicznych i ich fragmentów, malarstwa ściennego, płasko-rzeźb, wnętrz, przedmiotów oraz grobu i pomników króla, ułożony został w cztery działy: Sobieski i jego rodzina, Odsiecz wiedeńska, Wilanów, Grób i pomniki.

Szczególnie bogato reprezentowany był dział pierwszy, skupiający liczne podobizny króla z różnych okresów jego życia oraz portrety malarzy późniejszych, autoryzowane i anonimowe. Rodzina królewska pokazana została na portretach grupowych i portretach poszczególnych jej członków.

Ciekawy był również ostatni dział ikonografii, tj. grób i pomniki króla. Zdjęcia tych obiektów są rzadko publikowane, a same obiekty, poza krakowskimi i warszawskimi, znajdują się we Lwowie, w Żółkwi, w Padwie oraz na Górze Kahlenberg pod Wiedniem, na której, obok obelisku wzniesionego na pamiątkę zwycięstwa Jana III nad Turkami, widnieje na murach tamtejszego klasztoru kamedułów tablica pamiątkowa ku czci króla polskiego.

Całość wystawy stanowiła przyczynek do wiedzy o recepcji Jana III Sobieskiego na gruncie polskim, a także, w miarę możliwości, w twórczości artystycznej innych narodów.

Teresa Gaworczyk, Stanisława Wojnarowicz

³² Op. cit. 1976 nr 4 s. 43—55.

³³ *Przegląd Zachodni* 1976 nr 3 s. 33—40.

³⁴ Słiziński J.: *Jan III Sobieski w niemieckiej literaturze beletrystycznej*. Op. cit. s. 33.